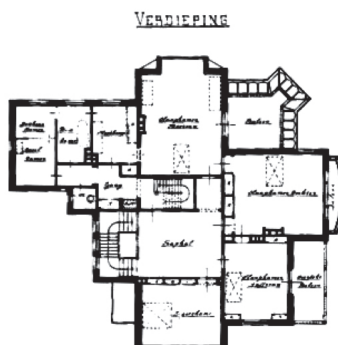
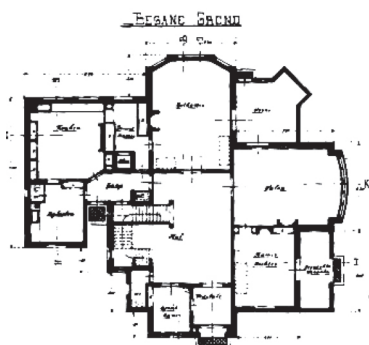

Landhuizen en villa's in Nederland tussen 1840 en 1916

Jannes A. de Haan

Eburon
Delft 2016

ISBN 978-94-6301-077-1

Uitgeverij Eburon
Postbus 2867
2601 CW Delft
tel.: 015-2131484 / fax: 015-2146888
info@eburon.nl / www.eburon.nl

Beeld omslag:
Omslagontwerp: Studio Hermkens, Amsterdam
Grafisch ontwerp: Studio Iris, Leende

© 2016. J.A. de Haan. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Inhoudsopgave

Voorwoord

Hoofdstuk 1: Inleiding, vraagstelling, context	13
Stad, land en villa	13
Object van onderzoek	18
De villabewoners	22
Onderscheidend wonen	31
Startpunt 1842: De Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en de <i>Bouwkundige Bijdragen</i> . Eindpunt 1916: <i>Het moderne landhuis in Nederland</i>	36
Vier periodes:	
De eerste periode: 1842-1874	38
De tweede periode: 1874-1890	39
De derde periode 1890-1902	40
De vierde periode 1902-1916	42
Economie en groei	44
Oude types in een nieuwe context: villa, landhuis	48
De villa: kenmerken	52
Plattegronden	53
Geen stijl	57
Het begrip middelstand/middenstand/middenklasse	60
Kosten en inkomen: de groeiende middenklasse	61
Het Engelse voorbeeld voor vrijstaande woningen voor de middenklasse	66
John Nash: villa en villapark	69
John Claudius Loudon en John Ruskin	72
Engeland: gotiek versus classicisme en de invloed op de plattegrond	77

Hoofdstuk 2: Landhuizen, landelijke woonhuizen en villa's 1842 - 1874	83
<i>Bouwkundige Bijdragen</i> 1842 en 1844: Twee landelijke voorbeelden	84
Karl Etzel: 'Over de inrigting en het karakter van landhuizen'	84
Een 'landelijk woonhuis' voor een notabele te Ginneken	91
<i>Twee landhuizen</i> voor de gebroeders Borski in de <i>Bouwkundige Bijdragen</i>	95
Buitenhuizen, villa's en zomerhuizen voor de middenklasse in het <i>Album, Verzameling van bouwkundige schetsen</i> (1863 – 1866)	109
'Schetsontwerp van eene pastorie of predikants-woning ten platte lande in verband met het kerkgebouw' (1e album)	113
'Schets-ontwerp van een buitenverblijf of zomerhuis, in een duinachtig landschap' (1e album)	118
'Schets-ontwerp voor een villa' (1e album)	122
'Ontwerp van een zomerverblijf' (2e album)	124
'Ontwerp voor een landelijk woonhuis met aangrenzend kantoor' (2e album)	126
'Ontwerp van een huis voor een notaris ten Platte lande' (2e album)	129
'Buitenverblijf of villa' (3e album)	133
'Ontwerp voor een zomer en winterverblijf gebouwd in de omstreken van Meppel' (3e album)	135
'Villa op de zeeduinen nabij Scheveningen' (3e album)	137
'Ontwerp voor een kantoorgebouw Mij. Ultrajectum' te Zeist (3e album)	140
Conclusie	142
 Hoofdstuk 3: Villa's en landhuizen tussen 1874 en 1890	 147
Een Nederlandse villa en woningen in <i>Habitations Modernes</i>	150
Viollet-le-Duc en William Wilkinson	157
Isaac Gosschalk: Een villa voor de middenklasse in het villapark De Trompenberg te Hilversum	161
Kasteel Oud Wassenaar van Muysken en de directeurswoning van Cuypers. Twee typen vrijstaande woningen: een buitenhuis voor de elite en een stadsvilla voor de middenklasse	169
Prijsvraag voor een villa voor de bankier B.W. Blijdenstein in 1881	181
Gosschalk, Van Gendt, Springer en de prijsvraagontwerpen	183
Samenvattend	195

Twee prijsvragen van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst: 1878, 1890	197
Berlages <i>Ontwerp van een schildersatelier met behuizing op het land</i>	201
Het interieur	203
De plattegrond	204
Conclusie	207
 Hoofdstuk 4: Villa's en de nieuwe landhuizen tussen 1890 en 1902	211
Het Engelse voorbeeld na 1890	212
De rol van Architectura	222
Prijsvraag voor een Ontwerp voor een schilders-atelier met woning	224
Architectura 1895: <i>Een ideaal landhuis/an ideal suburban house</i>	228
Paul J. de Jongh en het Engelse voorbeeld	236
De nieuwe villa is een landhuis	239
Conclusie	246
 Hoofdstuk 5: Leliman en Sluytermans <i>Het moderne landhuis in Nederland</i>	249
<i>Het moderne landhuis in Nederland: de uitgaven uit 1916, 1917, 1922</i>	249
Ideeën achter de inleiding	256
Art Nouveau is geen Nieuwe Kunst	259
De nieuwe landhuisbouw	264
Landhuis en villa bij Leliman en Sluyterman	277
Nieuwe plattegrondoplossingen: van vertrek naar ruimte	282
Nieuwe oplossingen 2	297
Dienstvertrekken als buffer	297
De north-corridor oplossing	301
butterfly plan/vlinderplattegrond	305
Grote en zeer grote landhuizen	313
Kleine en kleinere landhuizen en villa's	324
Naar het moderne landhuis in Nederland	329
Conclusie	334

Hoofdstuk 6: Continuïteit en ontwikkeling bij de vertrekken tussen 1840 en 1916, een samenvattend overzicht	337
De basisvertrekken	350
Vertrekken in de zeer grote landhuizen	364
Vertrekken in de kleine villa's en landhuizen	366
Vertrekken in de middelgrote en grote villa's en landhuizen	368
De kamers en suite	371
De salon of ontvangstkamer of visitekamer	374
De woonkamer, de huiskamer	379
Eetzaal, eetkamer, keuken-dienkamer	381
De herenvertrekken: herenkamer, werkkamer/studeerkamer, billiardkamer, rookkamer, bibliotheek	386
Het boudoir	390
Van vestibule tot hybride hall/hal; garderobe-toilet-wc	392
De vertrekken op de verdieping	396
Badkamers	399
Dienstbodenkamers	405
Bijlagen	407
Bijlage 1: De architecten met werk in <i>Het moderne landhuis in Nederland</i> in de uitgaven van 1916, 1917 en 1922	407
Bijlage 2: De prijs van een villa 1870 – 1917	410
Noten	419
Literatuur	449
Herkomst van de afbeeldingen	461
Personenregister	463

Voorwoord

Er is een flinke discrepantie tussen de omvang van de discussies over stijl en die over plattegronden. Dat geldt voor de architectuurdiscussie in zowel de negentiende als die in de twintigste eeuw en die stijldiscussie heeft de neiging om de overhand te krijgen en daarmee het zicht op continuïteit én veranderingen in de plattegrondontwikkeling te beperken. De reden ligt deels in het feit dat architectuurgeschiedenis, naar analogie van de kunstgeschiedenis, lang is opgevat als vooral stijlgeschiedenis, en deels in het feit dat stijl natuurlijk het meest direct in het oog springende onderdeel van een bouwwerk is met de meeste politiek-maatschappelijke en cultureel-maatschappelijke gevoelswaarden. De verhitte discussies over Zochers Amsterdamse neoclassicistische koopmansbeurs uit 1841 en die over Cuypers' nieuwe neogotische Rijksmuseum uit 1876 laten dit wel zien. De stijl, veel meer dan de plattegrond, bepaalt immers concreet het gezicht van een gebouw naar buiten toe. Plattegronden daarentegen zijn zelden direct zichtbaar, want liggen verborgen achter de gevels. Toch zal de praktische gebruiker van een willekeurig gebouw direct ervaren dat een entree te klein is, dat de looplijnen onlogisch zijn, of de woonkamer somber door een gebrek aan vensters. Net als het omgekeerde: een fraaie en ruime vestibule die een logische verbinding vormt met de vertrekkende eromheen is prettig en functioneel, net als een licht en goed gesitueerd vertrek met een fraai uitzicht op de tuin.

De negentiende en vroege twintigste eeuw bezat een heldere, voorspelbare, maatschappelijke ordening met rangen en standen en heldere gedragsregels voor mannen, vrouwen en kinderen van elke klasse, maar vooral voor de elite. Leden van deze maatschappelijke elite moesten weten hoe het hoorde en voor hen die dat niet van huis uit hadden meegekregen, de nieuwe middenklasse bijvoorbeeld, waren er de etiquetteboeken. Deze beschreven de regels voor het publieke leven zoals het groeten op straat, de kunst van het converseren, het voorstellen/het bij de naam noemen, het dineren en de bezoeken en ontvangsten met de bijbehorende kledingvoorschriften. Deze omgangs- en gedragsregels vormden een wezenlijk onderdeel van het leven van de negentiende-eeuwse elite en de 'betere' middenklasse en er werd van standsgenoten verwacht dat men die regels kende en ze volgde. Deze gedragsregels waren, naast kleding en spraak, een belangrijk onderscheidend middel. Voor dit in hoge mate geformaliseerde openbare maatschappelijke leven vormden ook de villa en het landhuis het toneel. De publieke functies, zoals ontvangsten en diners, in de salon en eetzaal; het gezellige, informelere gezinsleven buiten de openbaarheid in de woonkamer en de slaapkamers. Deze combinatie van publiek en privaat in hetzelfde bouwwerk, die volledig gescheiden moesten blijven evenals de scheiding tussen bediendes en de bewoners, vormde dan ook één van de belangrijkste ontwerpopgaves voor de architect bij het maken van een goede plattegrond.

Villa's en villaplattegronden zijn daarmee een fysieke neerslag van een samenleving: de maatschappelijke conventies worden zichtbaar in de villa. Nu is de villa per definitie bestemd voor de bovenste laag van de bevolking, de gegoede klasse, en de vertrekken moeten de ruimte bieden om aan de sociale normen van die klasse te kunnen voldoen. Zo is de salon in elke villa gedurende de hele negentiende eeuw het representatieve ontvangstvertrek pur sang en daarmee het essentiële vertrek voor representatie. Elke villa heeft lang een vestibule met een daaraan gekoppelde spreekkamer voor het zakelijke bezoek dat niet verder de woning mag betreden. Elke villa, hoe klein ook, heeft een dienstingang bij de keuken voor personeel en leveranciers. Plattegronden zijn per definitie conservatief. Een stijl aanpassen blijkt aanzienlijk eenvoudiger dan vertrekken toe te voegen of weg te laten omdat functies veranderen. Het beschrijven van villa's en landhuizen aan de hand van een stijl is dan ook weinig relevant, al is het alleen al omdat achter stilistische verschillen eenzelfde of een eenzelfde soort plattegrond schuil kan gaan. Zo verdwijnt de salon langzaam maar zeker op het moment dat er geen maatschappelijke behoefte meer is aan een vertrek voor formele representatie, maar dan nog alleen bij die nieuwe categorie bewoners, de eigenaren van kleinere villa's in de villaparken, waar het gebruikelijke soort formele representatie door de veranderende maatschappelijke positie niet meer relevant was.

Landhuizen en villa's in Nederland tussen 1840 en 1916 gaat over plattegronden van villa's en landhuizen en schetst in grote lijnen de ontwikkeling van die plattegronden gedurende vijfenzeventig jaar. De opzet van deze uitgave volgt deels de opzet van mijn eerste studie naar villa's en villaparken getiteld *Villaparken in Nederland, Een onderzoek aan de hand van het villapark Duin en Daal te Bloemendaal 1897-1940* uit 1986. Er wordt aangegeven welke meer algemene ontwerpthema's zichtbaar worden en wanneer; denk dan bijvoorbeeld aan de nadruk op licht en lucht en ruimte, die tot op de dag van vandaag doorwerken. Het laat ook zien dat aan fundamentele veranderingen van de plattegrond ideeën over identiteit, reactie en tegenreactie en psychologie ten grondslag liggen. Zo bevrijdt de neogotiek de plattegrond van de hiërarchische, classicistische symmetrie door een vrijere plaatsing van vertrekken mogelijk te maken, of zelfs dwingend voor te schrijven, waarbij pragmatisme in de plattegrond en gewenste schilderachtigheid van de opstand elkaar wederzijds beïnvloeden. Deze omslag is de grote en de fundamentele verandering binnen de negentiende-eeuwse villaplattegrond, die het uitgangspunt is geworden van alle nieuwe ontwikkelingen. Deze ontwikkeling naar een vrijere ordening van vertrekken vindt voor het eerst plaats in Engeland en maakt een pragmatischer benadering van de plattegrond mogelijk. Comfort wordt daarbij het leidende principe ten aanzien van de plattegrond, schilderachtige variatie bepaalt het uitwendige beeld.

Dit boek is de iets aangepaste handelseditie van mijn gelijknamige dissertatie aan de Universiteit van Amsterdam bij de hoogleraren Lex Bosman en Vincent van Rossem. Het proefschrift zelf, inclusief alle bijlagen, is digitaal beschikbaar via <http://dare.uva.nl/home>. Mijn dissertatie, en dus ook deze uitgave, is het sluitstuk van wat in 1986 op verzoek van de provincie Noord-Holland begon met mijn onderzoek naar het villapark Duin en Daal te Bloemendaal. De provincie zat enigszins met haar handen in het haar ten aanzien van bescherming en behoud van de villa's in de vele fraaie Noordhollandse villaparken in Zuid-Kennemerland en het Gooi. Veel van die villa's zijn geen architectonische meesterwerken van architecten van naam. Meestal is er sprake van een redelijke tot goede middelmaat met alle herkenbare stijlmoden daarin weerspiegeld. Juist het geheel van een villapark met zijn ruimtelijke opzet, beleving in combinatie met de individuele bebouwing maakt het villapark tot een interessant architectuurhistorisch, sociaal-geografisch en historisch onderzoeksgebied. Niet zozeer de onderdelen op zichzelf. Met de voorliggende studie hoop ik een volgende stap te hebben gezet op het pad van de architectuurhistorische kennis omtrent de villa's en landhuizen binnen deze villaparken en daarbuiten; al blijft er nog veel te onderzoeken. Ik heb ook getracht, daar waar dat kon, een economische en sociologische duiding aan te brengen om ook een idee te kunnen geven van de maatschappelijke context, waarin villabezitters bouwden en woonden. Het zijn deze villabezitters geweest die de stuwende kracht waren achter de groei van dorpen als Bussum, Hilversum, Bloemendaal, Apeldoorn en Wassenaar tot bloeiende en welvarende villagemeenten met een bijzonder economisch, ruimtelijk en architectonisch karakter.

Naast mijn kritische paranimfen Arend Schulp en Rob van Zoest, die beide ook tot mijn langstjarige vrienden behoren, bedank ik mijn beide promotores voor hun kritische en vooral opbouwende commentaar. Tenslotte, maar zeker niet in de laatste plaats, bedank ik Ieneke, mijn geliefde echtgenote. Zij heeft in al die jaren dat we samen zijn, mijn promotie altijd scherp in het vizier gehouden. Ze heeft de afgelopen vier jaar regelmatig moeten afzien, omdat het onderzoek en het schrijven vaak op de eerste plaats kwamen. Ze droeg dit lot veelal met gratie; zonder haar waren proefschrift en dit boek nooit geschreven.

Hoofdstuk 1: Inleiding, vraagstelling, context

De villa en het landhuis laten zien wat de eigenaar waard is, spiegelen zijn sociaal-maatschappelijke positie, maar ook zijn ambitie. Een villa biedt tot in de twintigste eeuw maatschappelijke representatie, status, klassebewustzijn en een comfortabele woonplek. Ileen Montijn noemt dat in *Een leven op stand* kort en krachtig: *Een huis is een standpunt*.¹ De jonge architect C.B. Postumus Meyjes constateert in 1887 in het artikel *Onze villa* over de plattegrond en de vertrekken geheel in lijn daarmee: *De maatschappelijke positie van den bewoner onzer villa bepaalt allereerst de bijzondere eischen, die zoowel voor de indeeling, als voor ieder vertrek op zichzelf worden gesteld*.²

De villa toont ook het gezin, de bewoners van de villa, letterlijk als de kern van de samenleving in een tijd dat dit kerngezin, een werkende vader, een huisvrouw en kinderen en eventueel diensthode(n), daadwerkelijk het vaste model is waarop de samenleving, tot ver in de twintigste eeuw is gefundeerd.³ Het maakt dan niet uit of het hier gaat om een grote, monumentale villa met vele vertrekken of een bescheiden middenklasse villa op een eigen perceel met een viertal vertrekken. Beide, hoewel te onderscheiden in maat, dragen hetzelfde beeld uit. Het beeld van een maatschappelijk succesvolle bewoner die zijn eigen vrijstaande woning op een eigen perceel, en daarmee zijn eigen wereld, heeft vormgegeven. En die bewoner blijkt rond 1900 steeds vaker uit de 'betere' middenklasse te komen. Niet puissant rijk, maar wel met een goed en vast inkomen en eventueel wat vermogen. Dit betekent dat de villa en het landhuis uit 1840 een andere is dan die uit 1900. Over de weg naar die verandering gaat deze studie.

Stad, land en villa

De villa en het landhuis staan in de lange traditie van villa's, landhuizen en buitenhuizen die vanaf de Romeinen door welgestelde, stedelijke patriciërs op het platteland en in de natuur, dus in ieder geval buiten de stad, gebouwd werden. De villa is ook een woningtype dat in de loop der eeuwen altijd een bijzondere plaats heeft ingenomen. Het is één van de weinige types die tot op de dag van vandaag, weliswaar in allerlei variaties, kan bogen op vrijwel onafgebroken geschiedenis van vele honderden jaren, zoals James Ackerman laat zien in *The Villa - Form and ideology of country houses*. Hij constateert: *The basic program of the villa has remained unchanged for more than two thousand years since it was first fixed by the patricians of ancient Rome. This makes the villa unique: other architectural types (...) have changed in form and purpose (...). But the villa has remained substantially the same because it fills a need that never alters, a need which, because it is not material but psychological and ideological, is not subject to the influences of evolving societies and technologies. The villa accommodates*

*a fantasy which is impervious to reality.*⁴ Hoewel er op de uitspraak van Ackerman wel iets valt af te dingen, zo blijft het *basic program* van de villa niet steeds hetzelfde, gaat hij voorbij aan het statusaspect en is in de laatste honderdvijftig jaar de doelgroep ongelooflijk veel breder en groter geworden, blijft Ackermans hoofdgedachte, namelijk dat de villa de idee vertegenwoordigt die uitgaat van een mooier, beter en gezonder leven buiten de stad, nog tot op de dag van vandaag geldig. Dit uit zich niet alleen in de bouw van villaparken vol villa's in de negentiende en twintigste eeuw, maar evengoed in de bouw van het kleine broertje ervan, de tuindorpen voor de arbeiders, en later de eindeloze reeksen van eengezinswoningen met tuin in de VINEX-lokaties buiten de stad op het schone en veilige platteland. Ackerman constateert dus dat er aan het concept van de villa een sterke ideologische component ten grondslag ligt, waarin de stadsbewoner het landleven idealiseert en dus landelijk bezit zoekt om op het platteland te kunnen verblijven.⁵ Dat hiermee dan, naast een ideologische, ook een morele component mee gaat spelen, namelijk de tegenstelling natuur en stad opgevat als de tegenstelling goed en slecht, lijkt dan ook een logische consequentie.⁶

De tegenstelling stad-land en het bezingen van de geneugten van platteland en natuur door diegenen die daar van kunnen genieten zonder er daadwerkelijk van afhankelijk te zijn, vult menig vijftiende, zestiende, zeventiende en achttiende-eeuws arcadisch gedicht en lofdicht.⁷ Dit klassieke topos over een fictief Arcadië met zijn herders in de natuur voert direct terug op de Hellenistische dichter Theocritus, geboren op Sicilië of Kos, die rond 275 v. Chr. in de metropool Alexandrië leeft. Hij creëert een nieuw type gedicht, de idylle of pastorale, waarin dit natuurlijke, landelijke leven met herders voor het eerst beschreven wordt.⁸ Via Vergilius door zijn op Theocritus' gedichten geïnspireerde *Bucolica* (= herdersgedichten), is de pastorale tot een eigen literair thema geworden, maar dan met het door Vergilius toegevoegde element van sociale kritiek en een morele vergelijking.⁹ Dit thema, de tegenstelling stad-land en beschaving-natuur, komt in verholde vorm, maar daarom niet minder duidelijk voor de klassiek geschoolede lezer, terug in de beroemde brievenuitgave van Plinius de Jongere: *Epistolarum Libri Decem* (Brieven in tien boeken). Deze verzameling zorgvuldig gecomponeerde en vervolgens gepubliceerde brieven is verplichte lesstof geweest op alle scholen en universiteiten van Europa vanaf de middeleeuwen.¹⁰ Twee van de brieven beschrijven twee van Plinius' villa's: zijn *villa maritima* ten zuiden van Ostia te Laurentinum en zijn *villa suburbana* te Tuscanum in de Apennijnen.¹¹ In brief nummer 17 uit het tweede boek, gericht aan een zekere Gallus, beschrijft Plinius uitvoerig zijn *villa maritima* ten zuiden van Rome. Deze villa heeft een prachtig uitzicht over de baai die gelardeerd is met de kustvilla's van de welgestelden. Voor Plinius vormt de villa de plek om zich terug te trekken uit de drukte en verplichtingen van het formele leven van een hoogwaardigheidsbekleder in Rome. Daar kan hij zich in actieve rust (*otium*) wijden aan de letteren en de filosofie. Het zijn juist de *villae maritimae*, de luxueuze kustvilla's, die een goed voorbeeld bieden van een gegroepeerde villaontwikkeling langs de kust van Latium tot aan Napels. Al vanaf de tweede eeuw voor Christus

is deze kuststrook de plaats waar vele rijken *clambered for sun-drenched space and panoramic views*.¹² Hier staan de *villae maritimae* van de Romeinse welgestelden bij tientallen naast elkaar en als hij, zo schrijft Plinius in de brief aan Gallus, 's nachts van het uitzicht geniet, ziet hij langs de kust het licht van de lampen van deze villa's schitteren. Maar het waren ook dit soort luxe villacomplexen zonder agrarische functie, dus zonder economisch nut, die moralistisch tegenover de oude, eenvoudige republikeinse *villae rusticae* worden gesteld; daar wordt wel gewerkt en wordt wel geproduceerd; dat zijn nuttige bouwwerken.¹³ De *villa suburbana* en de *villa maritima* zijn al met al *a country house with the amenities of a city mansion set in a suburban or rural landscape*.¹⁴ Weg van de verdorven stad en in de natuur, maar ook een villa met de luxe van de stadswoning. In alle opzichten dus een poging tot het vinden van het beste van twee werelden. Buiten wonen wordt daarmee een essentieel onderdeel in het leven van een welgestelde en geletterde burger. En niet onbelangrijk, al deze buitenwoningen bevinden zich vanaf het begin op de mooiste en natuurrijkste plekken.

Vanuit de klassieke Romeinse *villa suburbana*, de *villa maritima* en de *villa rustica* loopt een directe lijn naar de Italiaanse renaissance met de *villae rusticae* op de Terra Firma van de Veneto. Deze moeten agrarische productie draaien voor de Venetiaanse eigenaren en investeerders.¹⁵ Ook daar de *villae suburbanae* op het land ter verpozing met Palladio's zestiende-eeuwse villa's, waaronder Palladio's Villa Rotunda en Villa Malcontenta, als de bekendste voorbeelden.¹⁶ Deze villa's staan vervolgens aan de basis van de achttiende-eeuwse Engelse *country houses* voor de *landed gentry* en de Nederlandse buitenhuizen in de zeventiende en achttiende eeuw. Daarmee wordt de *villa suburbana*, inclusief het leven dat hij representeert, voor alle welgestelden en de elite die zich een stadshuis en een zomerhuis buiten de stad in de natuur kunnen veroorloven, een noodzaak. Wie niet in het bezit is van een buitenhuis om de zomermaanden in door te brengen krijgt het sociaal moeilijk.

In de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden worden ook vrijstaande woningen buiten de stad gebouwd; vaak langs de toegangswegen en er wordt naar verwezen met de benaming *vrijstaande woning* of in de stedelijke bepalingen met *getimmerten* (bouwwerken) en *tuinerf*, een tuin met een eenvoudig, klein huis erop ter verpozing voor de stadsbewoner.¹⁷ Een dergelijke, niet te grote, tuin buiten de poort kan dan al voor een paar honderd gulden gekocht worden.¹⁸ De nog bestaande kastelen van adellijke families, waarvan de meeste vanaf begin zestiende eeuw hun defensieve belang hebben verloren, blijven in de landprovincies als Gelderland en Overijssel als woning en centrum van een landelijk-agrarisch complex fungeren. Tenslotte zijn er de talrijke zeventiende-eeuwse en achttiende-eeuwse buitenplaatsen, buitens, buitenhuizen, *heerenhuizen* en landhuizen overwegend bestemd voor zomerbewoning van en voor de stedelijke elite. Al deze zeventiende, achttiende en negentiende-eeuwse benamingen duiden op een groter of kleiner, landelijk gelegen, vrijstaand huis buiten de stad voor een lid van de sociaal-maatschappelijke elite.¹⁹

Afb. 1: Huize Vreedenoord aan de Vecht bij Breukelen; in: *De zegepraalende Vecht, vertoonende verscheidene gesichten van lustplaatsen, heeren huysen en dorpen, beginnende van Utrecht en met Muyden besluytende*, Amsterdam 1719

Tijdens de Republiek bestaat de buitenplaats uit een huis met een flinke tuin of landgoed eromheen en altijd met een koetshuis en stallen, noodzakelijk voor het vervoer, een tuinmanswoning en vaak een orangerie (afb. 1). Al deze grote buitenhuizen, herenhuizen, buitens, buitenplaatsen zijn in de eerste plaats bestemd voor zomerbewoning en hebben geen directe economische functie. Ze lijken daarmee ook op de Franse achttiende-eeuwse *maisons de plaisance* en zijn een wezenlijk onderdeel van het leven naar seizoenen door de stedelijke elite, waarbij de zomermaanden vanaf juni op het buiten worden doorgebracht en de wintermaanden met werk, uitgaan en bestuurszaken in de stad. De buitenplaatsen dienen zo ter verpozing, ontspanning en, niet in de laatste plaats, als etalages van rijkdom en macht. Buitenplaatsen zijn te koop in verschillende prijsklassen: een klein buitenhuis kost fl. 5.000 en flinke buitenhuizen zijn te koop voor bedragen tussen de fl. 10.000 en fl. 20.000.²⁰ Exemplarisch daarvoor zijn de tientallen landhuizen en buitenplaatsen langs Vecht en Amstel uit de zeventiende, achttiende en vroege negentiende eeuw, die alle weliswaar een tuin van redelijke omvang hebben, soms enkele hectares en soms met een grote overtuin, maar die nooit een agrarisch complex vormen. De aanzienlijkste buitenplaatsen worden vooral gekenmerkt door de omvang van hun tuinen en parken en niet zozeer door de omvang van de woning; de onderhoudskosten van dit groen stijgen natuurlijk navenant.²¹ De concentratie van buitenplaatsen is niet alleen het resultaat van de goed bereikbare locatie in de aangenaamste natuur en bij een rivier of trekvaart, maar ook een bewuste keuze om een interessante, aantrekkelijke en gezellige zomerbewoning te realiseren, waar men onder elkaar visites kan maken, diners bezoeken en de avonden kan doorbrengen met kaartspel en drank.

Men kent elkaar uit de stad, want verkeert in dezelfde sociale en politieke kringen. Drie voorbeelden ter illustratie. Joan Huydecoper, een welgesteld en invloedrijk koopman-regent in Amsterdam, bezit bij Maarsseveen aan de rivier de Vecht de buitenplaats Goudestein. Hij heeft vanaf 1633 in de omgeving landerijen aangekocht, de afwatering ervan verbeterd, bomen geplant, om vervolgens de grond perceelsgewijs te verkopen aan Amsterdamse kooplieden die een buitenhuis willen gaan bewonen.²² Huydecoper wil bewust een reeks van buitenplaatsen creëren waar hij met zijn maatschappelijke gelijken de zomermaanden comfortabel en gezellig door kan brengen én wil zijn gronden aantrekkelijk verkopen. Om dit te stimuleren laat Huydecoper voor een aantal percelen door de architect Philips Vingboons buitenhuizen ontwerpen, waarna de percelen worden verkocht met de bepaling die de koper verplicht een buitenhuis te bouwen. Realiseert de koper dit binnen een jaar, dan betaalt Huydecoper hem de bouwkosten terug. Dit is inderdaad het geval geweest bij het buiten Endelhoeft uit 1646.²³

Het tweede voorbeeld is de buitenplaats Oranjewoud ten westen van Heerenveen die in 1676 wordt gesticht door Albertina Agnes, prinses van Oranje, weduwe van de Friese stadhouder Willem-Frederik, die er een lustslot laat bouwen.²⁴ In 1813 wordt dit landgoed verkocht, het lustslot afgebroken en een aantal nieuwe buitenhuizen gebouwd door de Leeuwarder elite die elkaar én goed kent én vaak aan elkaar verwant is.²⁵ Als derde de Utrechtse Heuvelrug, ook een van oudsher rijk met buitenplaatsen bedeed gebied. Hier blijkt uit de inventarisatie door het Departement van Oorlog van 1815 dat zich daar alleen al 32 buitenplaatsen bevonden tegenover 119 in de hele provincie Utrecht.²⁶

Een interessante suburbane ontwikkeling *avant la lettre* vindt plaats in de Watergraafsmeer, een nieuwe polder iets buiten de muren van Amsterdam, die in 1629 wordt drooggelegd. De grond is er bestemd voor melkveeteelt en tuinbouw, producten die gemakkelijk verkocht kunnen worden in het naastgelegen Amsterdam.²⁷ Na 1700 verandert dit. In de loop van de eerste twee decennia van de achttiende eeuw worden er tientallen buitenhuizen en hofsteden gebouwd en 'tuinen' aangelegd, zodat er tegen 1750 al sprake is van ongeveer 160 bouwwerken, waarvan nu alleen nog het buiten Frankendaal rest.²⁸ De Watergraafsmeer is daarmee een vroege voorloper van een semi-suburbane setting in een groene omgeving. Dit geldt ook voor De Plantage grenzend aan Amsterdam dat vanaf het begin van de nieuwe zeventiende-eeuwse uitbreidingen bestemd is voor pleziertuinen waarop geen woningen mogen worden gebouwd; wel zogenaamde 'speelhuizen' en een woning voor de tuinman en zijn gezin.²⁹

De plattegronden van de buitenhuizen zijn in vrijwel alle gevallen terug te voeren op een vierkant of een rechthoek met een verdeling in drieën. Het middendeel heeft een geaccentueerde ingangspartij en er kunnen hoekpaviljoens zijn. De achttiende-eeuwse buitenhuizen hebben gewoonlijk een schilddak. De meeste, maar lang niet alle, staan op een souterrain met daarin de dienstvertrekken, inclusief keuken. Deze compacte oplossing heeft twee belangrijke voordelen: de kosten blijven beperkt door

minder muuroppervlak en kappen en in de tweede plaats is de scheiding tussen dienst en wonen, en dus tussen personeel en bewoners, met een souterrain gemakkelijk te realiseren. Een aparte en daarmee kostbare dienstvleugel is met een souterrain overbodig. De hoger gelegen woonvertrekken op de piano nobile, die bereikt worden via de statige buitentrapp, liggen een flink stuk boven het maaiveld. Vochtige woonvertrekken worden daarmee voorkomen, terwijl er tegelijkertijd een mooi uitzicht over tuinen en landschap mogelijk wordt. In het midden liggen de entree, de vestibule, met eventueel lange gang waaraan trap of traphal, met links en rechts de woon- en ontvangstvertrekken. Niet ongebruikelijk is een uitgebouwde grote *salet* of *saal* aan het einde van deze gang, recht tegenover de ingang. Het is de bij villa's klassieke verdeling in drieën die ook bij de grote stadspanen wordt gekozen, waarbij de in het midden gelegen ingangspartij extra geaccentueerd wordt. De verdieping volgt op hoofdlijnen dezelfde indeling, aangezien de draagmuren van de benedenverdieping in principe ook de positie van de draagmuren van de verdieping bepalen en die afstanden worden weer bepaald door de maximale lengte van de vloerbalken. Variatie in het plan, en in de opstand, kan verkregen worden door de middenpartij sterker te benadrukken en te verhogen, waardoor er een opzet ontstaat van een hoog middendeel met lagere vleugels. Hoekpaviljoens zijn ook mogelijk. Het buitenhuis kan in de lengte gedefinieerd worden met een verbreed middendeel met porticus waarachter de ingang en de grote vestibule, een favoriete variant van J.D. Zocher jr. Het kan ook aan de korte zijde, met daar de ingangspartij, gedefinieerd worden. In dit laatste geval, zoals het landhuis Hartenlust te Bloemendaal uit 1840, ligt de vestibule met trap aan de zijkant en kan vervolgens de axialiteit sterker benadrukt worden door een brede en lange gang (zie afb. 34). Voor de planning van vertrekken is het prettig dat het bij een vrijstaande villa of vrijstaand landhuis mogelijk is aan alle zijden vensters te plaatsen. Er kan zo altijd voldoende licht in de vertrekken komen.

De classicistische, vierkante en langwerpige bakstenen bouwblokken onder schildaken uit de achttiende eeuw, maar vooral de witte, neoclassicistische, eveneens vierkante en langwerpige, bouwblokken à la Zocher, bepalen tot ver in de negentiende eeuw het beeld. Schilderachtigheid en schilderachtige landelijkheid, door chaletachtige oplossingen en vooral door de toepassing van de neohollandse renaissance, worden na ca. 1860/70 wel nagestreefd in het beeld van landhuizen door middel van allerlei toevoegingen in de sfeer van torentjes, erkers, serres, verschillende kapvormen en kaphoogtes, rustiek hout- en balkwerk en gevarieerde bouwmaterialen. Maar dit alles wordt vooral toegepast op de nog steeds in wezen vierkante en rechthoekige bouwblokken, die daarmee eerder gemaskeerd worden dan wezenlijk veranderen van opzet.

Object van onderzoek

Het object van onderzoek wordt gevormd door de plattegronden van villa's en landhuizen uit de periode 1840–1916. De centrale vraagstelling daarbij is of en zo ja,

welke veranderingen plaatsvinden in de plattegronden, hoe deze vorm krijgen en welke maatschappelijke trends, inclusief sociaal-economische effecten, daarop invloed hebben. Tegelijkertijd kan dan de vraag beantwoord worden hoe de villa's en landhuizen in samenhang daarmee veranderen in vorm, grootte en opzet. De onderliggende hypothese hierbij is de aanname dat er vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw in Nederland een fundamentele verandering plaatsvindt bij het wonen buiten de stad in een villa. Een groeiende groep uit de gegoede middenklasse, geholpen door een sterk verbeterde railinfrastructuur, gestimuleerd door een versnelde urbanisatie en verlangen naar het leven op het land onder gelijken, kiest voor permanente bewoning buiten de stad in een villa, maar blijft in de stad blijft werken. De buitenhuizen voor de stedelijke elite, bestemd voor zomerbewoning, veranderen in villa's en later landhuizen. Deze verandering heeft effect op de aard en de opzet van de vrijstaande woningen buiten de stad, waarbij er een trend wordt ingezet richting kleinere villa's en landhuizen op kleinere percelen, resulterend in grotere dichtheden.

Er zijn bij de plattegrond en de opstand twee basisvormen en een hybride vorm te herkennen:

- de symmetrisch geordende plattegrond
- de gevarieerde, niet-symmetrisch geordende plattegrond
- de hybride plattegrond waarin symmetrie en asymmetrie, dus variatie, beide toegepast worden.

Symmetrie en asymmetrie sluiten elkaar als ontwerppunt in principe wederzijds uit; een gebouw is immers symmetrisch of niet. De idee achter symmetrie, gedefinieerd in termen van het klassieke evenwicht en harmonie verschilt ook essentieel van de idee achter asymmetrie, dat vooral wordt gedefinieerd in termen van een zekere grillige en natuurlijke schilderachtigheid die gevarieerd in evenwicht is. Caroline van Eck formuleert dit in *Organicism in Nineteenth-Century Architecture: an inquiry into its theoretical and philosophical background* als volgt: *After the dissolution at the end of the eighteenth century of the authority of Vitruvianism and of its aesthetic foundation, the need to find new foundations both for the invention and for the interpretation of architecture became acute.*³⁰ Ze constateert ook dat in de hele negentiende eeuw, onafhankelijk van stilistische opvattingen, er een opvallende continuïteit blijkt te zijn in het fundamenteel klassieke idee dat architectuur een directe relatie heeft met de organisch werkende natuur, vandaar *organicism*, waarmee vervolgens *stylistic decisions are made and justified (...)*.³¹ Ook blijft het Vitruviaans classicisme of een daarvan afgeleide, neoclassicistische vormtaal in ieder geval in Nederland tot zeker 1850-1860 belangrijk. De situatie in Engeland blijkt in dit opzicht nogal gepolariseerd, zoals C.F.A. Voysey beschrijft in zijn herinnering aan de situatie rond 1874 in *1874 and After* waar hij constateert dat toen *the Architectural profession was divided into two professionally antagonistic bodies. One called itself Gothic, the other Classic, and both were equally contemptuous of the other's style.*³² De jonge Arts and

Crafts architecten als Devey, Shaw en Voysey zelf, kiezen met hun Queen Anne en Old English een heel andere en nieuwe stilistische weg uit deze tegenstelling, waarbij de plattegronden voor de landhuizen en cottages overigens gevarieerd blijven, net als de opstanden.

Afb. 2: J.A.G. van der Steur, Villa Vrede-oord te Bloemendaal (1906, opname ca. 1910)), met rechts de oorspronkelijke bouwtekening; voorbeeld van een deels symmetrisch front gekoppeld aan een gevarieerde opzet rondom een hybride woonhal met haard. De twee dubbele erkers zijn bij de uitvoering veranderd in neo-elizabethaans aandoende risalieten in plaats van de halfronde torens in Old English op de bouwtekening.

Er worden ook oplossingen gevonden waarbij de tegengestelde uitgangspunten, symmetrie en asymmetrie, gecombineerd worden. Een deel van de gevel, of één van de gevels, is dan symmetrisch, terwijl een ander deel meer gevarieerd is opgezet. Dit betekent dat daarmee ook de plattegrond deze tegenstelling toont: de hybride plattegrond. De villa *Vrede-oord* van J.A.G. van der Steur (1906) biedt daar een voorbeeld van met de combinatie van symmetrie door de twee erkers aan de voorzijde en de centrale positie van de ingang en gevarieerde opzet van de verschillende bouwdelen, waaronder de loggia rechts (afb. 2). Overigens grijpt Van der Steur hier terug op een neoclassicistisch-italianiserend model van twee risalieten waartussen loggia's (zie ook afb. 64b, 65a). Hier door Van der Steur ingevuld met ingangspartij in een Engels-Hollands aandoende stijl. Ook de achterzijde, de tuinzijde, is asymmetrisch opgezet. Het is een voortdurend spel tussen symmetrie en asymmetrie, dat zorgt voor een gevarieerde opzet en een schilderachtig beeld. Het is een manier van ontwerpen die, zoals Mark Girouard in *Sweetness and Light* vaststelde, typisch voor Richard Norman Shaw en de Queen Anne is; (...) *usually in Shaw's 'Queen Anne' houses, however, elements of symmetry are skillfully played against elements of asymmetry.*³³

De plattegronden hebben vrijwel altijd directe invloed op de opstand en omgekeerd. Is deze klassiek-symmetrisch van opzet dan is de plattegrond dat ook. Is de plattegrond gevarieerd als bij de neogotische landhuizen en villa's dan is de opstand dat ook. Bij hybride villa's is er een hybride plattegrond en opstand, dus een plattegrond met symmetrische delen gekoppeld aan asymmetrische delen. Dan is er nog een

categorie die vooral na 1875 voorkomt: de gemaskeerd symmetrische villa's; villa's die op hoofdlijn symmetrisch zijn opgezet, maar door allerlei toevoegingen aan de buitenzijde van het bouwblok van de eigenlijke villa, zoals torentjes, erkers, verschillende kapvormen, hoogteverschillen, en dergelijke een gevarieerd en schilderachtig silhouet bieden. Kasteel Oud Wassenaar uit 1876-78 (afb. 85, 86) is een grotendeels symmetrisch opgezet landhuis, waarbij de architect, C. Muysken, zijn uiterste best heeft gedaan om een zo schilderachtig mogelijk silhouet te creëren door middel van uitbouwsels en torens.

Een belangrijke keuze voor een opdrachtgever is de keuze voor het uitgangspunt: de klassiek symmetrisch geordende plattegrond voortbouwend op de tradities van renaissance, barok, classicisme en neoclassicisme en dominant in de eerste helft van de negentiende eeuw, of de nieuwe, vanuit Engeland overgekomen gevarieerde, niet-symmetrische, plattegronden die uitgaan van schilderachtige, neogotische villa's en landhuizen en de italianiserende landelijke villa's. Deze laatste opzet wordt in Nederland na ca. 1865/1870 populair. De vragen daarbij zijn: welke variaties zijn er? Welke vertrekken vormen het 'ijzeren' programma van elke plattegrond in de periode en hoe verhouden de vertrekken zich tot elkaar? Hoofdstuk 6 gaat daar specifiek op in.

Welke veranderingen vinden plaats bij villaplattegronden in de periode 1840–1916, waar is sprake van continuïteit en welke invloeden zijn te herkennen en hebben een rol gespeeld? Dat er veranderingen en aanpassingen hebben plaatsgevonden in de plattegrond en in de omvang van de villa in de periode 1840-1916 en dat die veranderingen plaatsvinden, doordat de maatschappelijke en economische situatie in Nederland fundamenteel verandert, is zichtbaar. Gedurende deze 75 jaar wordt een villa voor een steeds grotere doelgroep bereikbaar. Er komen meer mensen die het benodigde kapitaal of vermogen hebben gecombineerd met de wens om een villa buiten de stad te bezitten. Deze villa hoeft niet meer te voldoen aan de sociale en dus ruimtelijke eisen zoals die gelden voor een vroeg of midden negentiende-eeuws landhuis bestemd voor een lid van de elite. Dit maakt de villa goedkoper om te bouwen, want hij kan kleiner worden. Verder zijn er de technische verbeteringen en gegroeide massaproductie die zowel bouwstoffen, zoals baksteen en glas, als noodzakelijke technische installaties, denk aan een elektrische waterpomp, goedkoper maken. In dit opzicht wordt de villa dus een onderdeel van de eind negentiende eeuw steeds prominenter aanwezige massaproductie van goederen en past ook in het beeld dat Auke van der Woud schetst in *De nieuwe mens – de culturele revolutie in Nederland rond 1900*.³⁴ De oude, klassieke landhuizen, zoals die langs Amstel en Vecht, zijn een typische uitdrukking van rijkdom en maatschappelijk positioneren door de stedelijke handels- en bestuurselite. De villa is bestemd voor de welgestelde middenklasse en sub-elite. Met als essentiële verandering dat de villa buiten de stad, in tegenstelling tot het landhuis of het buitenhuis, na 1870 niet meer gaat dienen voor seizoenbewoning, al blijft dit ook nog voorkomen, maar permanent bewoond gaat worden. Alleen de zeer welgestelden, het stedelijk patriciaat en de haute bourgeoisie, kunnen het zich

financieel veroorloven om een buitenplaats of een zomervilla te hebben naast hun stadshuis. Zij moeten dit ook wel, want *het leven naar de seizoenen* blijft tot grofweg de eerste wereldoorlog een absolute noodzaak om in het sociale leven aan de maatschappelijke top mee te kunnen blijven doen.³⁵ De rol van het familievermogen, relaties en de vriendschappen zijn bepalend voor hun sociale plaats; notabel in plaats van burgerlijk.³⁶

Zo gaat naast de oorspronkelijke notabele top, de schatrijke kooplieden, handelaren, fabrikanten en adel, een gegoede middenklasse buiten wonen. Eerst vaak ook voor de zomer, zoals de Amsterdamse architect Van Gendt die voor zichzelf een zomerhuis bouwt in Baarn, maar in Amsterdam blijft wonen. Later, in de loop van 1880-1890, permanent. Ook deze categorie is niet monolithisch, maar heeft wel een stabiel inkomen. In zijn algemeenheid gaat het hier om een maatschappelijk-economische categorie, die tot de economisch-maatschappelijke bovenlaag van de samenleving behoort. Een groep die, ondanks de enorme groei van het aantal vrijstaande en dubbele villa's vanaf 1895-1900 in absolute zin, in procentuele zin beperkt blijft tot grofweg vijftien procent van de bevolking. Een eigen villa te bezitten blijft voor het gros van de Nederlanders een verre droom; zij bewonen een kleine woning of etage met één of twee *haardsteden*, stookplaatsen, en met één of twee kamers.³⁷

De villabewoners

Ook de economisch-maatschappelijke topgroep is natuurlijk niet homogeen. Ze bestaat uit de zeer welgestelden met een miljoenenbezit, vaak onderling verwant, zoals in Amsterdam de Borski's, de Sillem's, de Van Loons, de Ludens en de Van der Vliets.³⁸ Moes geeft in *Onder Aristocraten* zijn studie naar hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland tussen 1848 en 1914, aan dat deze groep, waar concreet gezag, *een hoge status en grote welstand elkaar overlappen* uit 270 families bestaat, waarvan zestig procent aristocratie en dus veertig procent van een notabele en burgerlijke signatuur is.³⁹ Onder deze topcategorie, die vrijwel altijd nog een buitenplaats of buitenhuis blijft aanhouden, bevindt zich de categorie welgestelden, het stedelijk patriciaat met vermogen, opleiding en sociale connecties, zoals een oude handelsfamilie als de Van Eeghens. Hier bevinden zich ook nieuwkomers als de bankier Blijdenstijn, de brouwer Heineken en de hotelier Krasnapolsky. Weer daaronder bevindt zich de gegoede middenklasse van de burgerlijke notabelen als artsen, notarissen, directeurs; heren met een goed inkomen uit salaris en/of vermogen van tenminste fl. 2.200/fl. 2.400 per jaar. In Amsterdam is dit de categorie belastingbetalers vanaf de 10^e klasse inkomstenbelasting (inkomen vanaf fl. 2.400),⁴⁰ tot de 18^e klasse met een inkomen van fl. 10.000 per jaar.⁴¹ De scheidslijnen tussen de subgroepen binnen deze categorieën zijn vloeiend en zijn naast inkomen ook afhankelijk van sociale positie en geloof. De inkomstenbelasting 1892-1893 en 1893-1894 in Amsterdam geeft in ieder geval een indruk van de omvang

van deze groep in Amsterdam, de grootste stad van Nederland. De categorie met een belastbaar inkomen vanaf de 10^e klasse inkomstenbelasting, dus boven fl. 2.400 aan inkomsten per jaar, beslaat in 1892-1894 ten hoogste 17.9% van de totale bevolking van Amsterdam. Amsterdam telt dan 435.104 inwoners. Deze categorie hoogst aangeslagenen is in Amsterdam wel groter dan elders, vanwege Amsterdams langdurige, grote rol in handel en financiën. Waar Amsterdamse welgestelden (> fl. 2.200) naar vertrekken als ze permanent 'buiten' gaan wonen wordt weergegeven in tabel 1.⁴²

Dit is dus de groep waar een steeds groter deel zich een villa of een dubbele villa buiten de stad kan veroorloven. Een vroege indruk van deze middenklasse, inclusief hun politieke inclinatie, is te vinden in H.W. Lintsens beschrijving van de liberalen rond 1860 ten tijde van Thorbeckes vernieuwing van het middelbaar onderwijs in Nederland: *De liberalen in die tijd kunnen worden gezien als een emancipatie-beweging van delen van de gezeten burgerij, welgestelde boeren en beoefenaars van de vrije beroepen, ten opzichte van de notabelen-elite. Deze elite werd gevormd door de machtige commerciële en financiële belangengroepen. Aangezien deze vooral in Holland waren geconcentreerd, was het opkomende liberalisme tevens de exponent van de buitengewesten, die zich tegen de overheersende positie van Holland begonnen af te zetten.*⁴³

periode	1891/1892			periode	1892/1893	
Vertrekken naar	aantal	Totaal Inkomen (fl.)	Gemidd. Inkomen (fl.)	aantal	Totaal Inkomen (fl.)	Gemidd. Inkomen (fl.)
Nieuwer Amstel (Vondelpark e.o.)	49	283.100	5.777	51	335.000	6.568
Hilversum	8	67.300	8.412	19	102.000	5.368
Baarn	9	226.100	25.122	13	92.500	7.115
Bussum	10	70.000	7.000	7	31.200	4.457
Haarlem	22	157.000	7.137	20	209.500	10.475
Andere omliggende gemeenten	-	-	-	2	11.200	5.600
elders	168	898.500	5.348	201	1.301.300	6.474

Tabel 1: Amsterdammers met een belastbaar inkomen hoger dan fl. 2.200 die vertrekken uit Amsterdam in belastingjaren 1891/1892 en 1892/1893

De steden hebben het vertrek van hun welgestelden altijd met lede ogen gadeslagen. De door hen betaalde belastingen vormen een belangrijke inkomstenbron voor de gemeente. Door grote woningen en vrijstaande villa's aan de rand van de stad te